

Мертві не воскресають

Борис Антоненко-Давидович

Із серії "Сибірські новели"

— Танцюйте, докторе, танцюйте! — ще з порога маленької комірчини, що правила за амбулаторію, вигукував лікпом Колотун, тримаючи в руках якогось папірця.

Лікар Будика саме доїдав ріденьку пшоняну кашку і тільки після того, як спровадив у рота останню ложку, неквапливо спитав:

— Лист, чи що?

— Що там лист! Дозвіл на ваше ім'я відвідати хворого вольняшку У висілку! Коло вахти вже й коні дожидають.

Це була справді неабияка приємна новина, бо значила, що лікаря не тільки нагодують і, певно, почастують самогоном, а ще й, може, Дадуть у вигляді гонорару торбинку самосаду й якийсь шматок сала. Серед вільних мешканців висілка Букачача, що працювали в шахті й на маленькій залізничній станції, ходила уперта чутка, що в Букачачинському таборі сидять кремлівські лікарі, засуджені за отруєння Горького, і через те вони воліли звертатись не до своїх вільних лікарів з місцевої лікарні, а саме до ув'язнених кремлівських світил, котрі, будучи покарані, тепер напевно шануються й радо віддають свої величезні знання хворим.

Добути дозвіл на ув'язненого лікаря було не так легко: треба було звертатись до вищого таборового начальства, і тут важила не тільки службова репутація прохача, а й його ділове значення на виробництві. Будь-кому не дозволять такої примхи, отже, наперед можна було передбачити, що власник дозволу людина значуща, а тому й матеріально забезпечена навіть у теперішній воєнний час.

Зросійщений маріупольський грек Путікос, предки якого під впливом українського оточення стали Будиками, нічим особливим не визначався до своєї життєвої катастрофи, до якої призвів необачно розказаний комусь політичний анекдот. Він був звичайним лікарем-терапевтом у системі Грозненського відділу охорони здоров'я. Серед своїх колег лікар Будика визначався хіба що незмінним апетитом, котрий не покидав його навіть у найтяжчі години життя. Сам Будика признався якось санітарові Францу Пауфашимі, в минулому чеському інженерові, що навіть у найтяжчий день свого життя, коли він дізнався про зраду своєї колишньої дружини, апетит не покинув його: нормально пообідав і залюбки повечеряв. Опецькуватий, з одутлуватими щоками, Будика скидався більше на дореволюційного старшого залізничного кондуктора або на сучасного завгоспа, ніж на лікаря. Але помітне черевце, що росло, незважаючи на обмежену таборову харч, а головне, вміння поважно триматися перед пацієнтами й не поспішати виголошувати діагноз змушували хворих вірити в знання й досвід чорного смаглявого лікаря. А те, що його заарештовано у війську, через що Будика й досі ходив у кашкеті з зеленою околичкою, підпирало чутку про його кремлівську практику. Він непогано влаштувався в таборі, ставши лікарем ОП, цебто таборового оздоровчого

пункту, де раціон був трохи більший, знімання проби на кухні збільшувало цей раціон, і, якби він міг щодня їсти те, що хоче, Будика не дуже нарікав би на визначені йому десять років ув'язнення. Теперішня перспектива добре попоїсти у хворого вільнонайманого службовця, як ніщо інше, була йому ковінькою на руку, і Будика швидко почав збиратись.

Лікпомові Колотуну від'їзд лікаря теж усміхався можливістю швидше податися з ОП і, користуючись, як побутовець, перепусткою, десь "постріляти" щодо курива й взагалі збути час доцільніше, ніж морочитися з хворими в стаціонарі ОП. До своїх медичних обов'язків він не тільки в ув'язненні, а й на волі ставився абияк, через що й доскочив своїх п'яти років. На розпитування Будики, за що його засуджено, Колотун, посміхаючись, сказав:

— Чи то напис на ампулах стерся, чи я поспішав дуже кудись, — короче кажучи, вготив одному бухгалтерові, замість магnezіум сульфурікум, десять кубиків хлористого кальцію в сідницю. Звісне діло, — некроз, сідниця в бухгалтера одвалюється, короче кажучи, бухгалтер став на кілька місяців інвалідом. Звісне діло, якби це був простий чоловік, то так воно й обійшлося б, а то — головбух тресту, що називається, велике цабе, от мені й пришпандорили за нього п'ять років.

Якби його воля, Будика давно б уже прогнав ненадійного лікпома, але Колотун був побутовець і користувався певними пільгами, тоді як Будика був політичний злочинець, "ворог народу", і, в разі чого, Колотуніві була б більша віра. Через це Будика побоювався Колотуна, заздрихав на його привільне становище в таборі й дивився крізь пальці на його недбайливу роботу.

Тільки на санітара Франца Пауфашиму від'їзд лікаря на кілька годин, здавалось, не справив особливого враження. Чи буде лікар в ОП, чи по'ще кудись, однаково у Франца роботи по саме нікуди аж до пізньої ночі. Легко сказати, — принеси тридцяти двом стаціонарно хворим їжу з кухні, потім окріп, помий посуд, помий підлогу, комусь подай "вутку", другому судно, а там хтось грілки ніяк не Допроситься... А треба ж добрати якусь вільну хвилину, щоб побігти на вахту й попросити у вахтера недокурка потягнути кілька разів. З куривом особливо мучився Франц, відколи доля так несподівано й жорстоко пожартувала з ним.

Комуніст з переконання, інженер з освіти, Франц двічі сидів у чеській тюрмі за президента Масарика. Кінець кінцем він покинув свою неприхильну до нього батьківщину з Ті тюрмами й нелегально Дістався до вітчизни світового пролетаріату — в Москву. Попервах Усе йшло надзвичайно добре: йому дали квартиру з усіма вигодами, Улаштували на інженерській посаді, навіть преміювали одного разу, Франц, щоб остаточно відчувати всі переваги свого нового становища, одружився з гарненькою московською інтелігентною дівчиною. Одного разу в березні 1937 року він прочитав у "Правді" в'їдливу статтю про чергову брехню буржуазної преси, що просторікувала, ніби в Москві відбуваються арешти іноземних комуністів. Справді, як можна так зухвало брехати! Адже його, чеха-комуніста, що тепер став членом Комуністичної партії Радянського Союзу, ніхто не заарештовує, та й кому б могло спасти на думку

таке безглуздя! Ні, таки зовсім втратили розум буржуазні писаки в своїй ненависті до першої в історії людства держави трудящих! Але тої ж ночі його арештовано...

1 почався страшний кошмар, де Франц не міг добрати ні логіки, ні сенсу, ні причини того, що сталося. Його обвинувачено як шпигуна, котрий, натягнувши на себе личину комуніста, з доручення іноземної контррозвідки продерся до Радянського Союзу, щоб чинити своє чорне діло. Від нього вимагали лиш уточнити, якої держави контррозвідка послала його сюди й що він устиг уже зробити. Ніяких доказів у слідства не було, навіть ніхто не наклепав на Фран-Ча, вся підозра слідчого спиралась лише на його іноземному походженні, але ніякі заперечення Франца, ніякі його запевнення не діяли на слідчого, котрий ніби й сам вірив, що в руки йому попався спритний, добре законспірований агент, і вимагав "щиросердного" зізнання, обіцяючи цим полегшити дальшу Францову долю. А спроби Франца боронитись, звертатись до прокурора, загрожувати голодівкою — так обурили слідчого, що він на допитах уже не обмежувався словами, а вдавався до таких фізичних методів, які Францові навіть не снились у чеській тюрмі...

Франц і сам не знає, як він те все витримав і не пішов на компроміс зі своєю совістю. Мабуть, ще жевріла в ньому надія, що безсторонній суд об'єктивно підійде до його справи й за браком будь-яких доказів виправдає. Але суд військового трибуналу підійшов до нього як до затаєного злочинця й після недовгого розгляду засудив Франца на десять років далеких таборів.

Тепер Франц не боронився вже, навіть не подав касаційної скарги, бо одразу втратив усе: віру в справедливість, законність і людський розум. Ще під час слідства він дізнався, що втратив і дружину, яку встиг гаряче покохати: вона не тільки не приносила йому передач, а поспішила ще до суду відмовитись од свого небезпечного чоловіка, й слідчий послужливо показав Францові газету з її листом про зречення.

Єдине, що лишилось живе у Францові після цієї жахливої катастрофи, коли він відчув себе безпорадним кролем, що попався до рук напівдиким вівісекторам, — було бажання якось вижити й дожити до того часу, коли довколишнє життя, кінець кінцем, унормується й усе стане на своє місце — закон, справедливість і елементарний глузд.

Попервах, коли він опинився в далекому сибірському таборі, йому ніби й усміхнулась фортуна: його призначено виконробом. Але тут завадили Францові його мова й, головне, прізвище. Франц, володіючи кількома європейськими мовами, не міг, як і багато чехів, опанувати правильні наголоси російської й вимовляв замість "неграмотный" — "неграмотный", не "следователь", а — "следователь". Це викликало підозру в начальника таборового пункту, людини з чотирикласовою освітою й обмеженим світоглядом, а коли начальник дізнався й про прізвище — "Пауфашима", яке міг вимовити тільки як "Полуфашиста", а до того ж і про шостий, цебто шпигунський, пункт п'ятдесят восьмої статті, він одразу ж скинув Франца з виконробства. Не вдержався Франц і в ролі бригадира, бо досить було йому сказати "сапоги", як підлеглі йому робітники-в'язні реготали й за ніщо мали свого недотепу-бригадира.

Після цього Франца спустили у вугільну шахту, де колишній інженер, що просиджував колись над ватманом довгі ночі й не відчував втоми, не міг виробити звичайною залізною лопатою норми, через що ходив завжди голодний і вкрай знесилений. Він так деградував зовнішньо, що в його худезній постаті з безпокійними, наче зацькованими, очима й мокрим від постійного нежиття носом не можна було впізнати колишню людину інтелектуальної праці, й лиш зблизившись з ним, відчувалась ерудиція, котрій не чужа була навіть певна філософія. Але до чого та філософія тепер, у цьому неможливому становищі, коли всі прагнення Франца звузились до безнастанного бажання хоч трохи наїстися й кілька разів удихнути в себе Дим махорчаного недокурка, заслиненого багатьма ротами! Хай філософією тішаться сибарити всіх мастей, а не людина, що пізнала Ціну чорного хліба й миски рідкої баланди.

Ув'язнені лікарі жаліли цього іноземного інтелігента, що з примхи незбагненої долі дійшов до ручки в житті, й всіляко намагались Допомогти йому, то кладучи Франца в стаціонар, то призначаючи йому дієтичне харчування, але чергове комісування з вільними лікарями й вищим таборовим начальством, яке намагалось поповнити поріділі ряди шахтарів, знову спускало Франца в шахту, де він Дійшов, кінець кінцем, до дистрофічного стану, що й привело його в ОП. Трохи видужавши від страшної кволості, що межувала вже з протрацією, Франц став санітаром і всією рештою своїх фізичних сил ухопився за цю роботу. Ще б пак! Тут він їв не тільки краще, ніж то міг би заробити своєю шахтарською працею, а й доїдав порції хворих з високою температурою, котрим було не до їжі, а головне, міг "стрельнути" покурити якщо не в лікпома Колотуна, в якого не переводився самосад, то на вахті, пропонуючи вахтерам підмести приміщення й воднораз збираючи на брудній підлозі недокурени "бички". Не тільки для Колотуна, а й для лікаря Будики Франц був за домашнього блазня, що міг розважити їх в час дозвілля, і, аби вдержатись в ОП, Франц охоче йшов і на цю роль, не гидуєчи нею, як не гидував уже людськими екскрементами й трупами, з якими йому раз у раз доводилося мати діло.

На запитання лікаря Будики, що напоумило Франца приїхати в Радянський Союз, він по-дитячому простодушно відповів:

— Пісні. Пісні, що чув з радіотрансляції, котру завжди уважно слухав. Народ, що так весело співає, не міг не жити щасливо...

На це Будика, іронічно посміхнувшись, промовив цитатою з старовинного романсу:

— "Вот что наделали песни твои!"

Узявши стетоскоп, термометр і олівець з папером, лікар Будика, Перед тим як покидати стаціонар, звернувся з останніми розпорядженнями до лікпома й санітара:

— Так ви ж дивіться, товариші, щоб усе було гаразд.

— Не турбуйтеся, докторе, все буде — во-о! — вигукнув Колотун, нетерпляче чекаючи, коли лікар поїде.

— Стривайте, а скільки в нас сьогодні "чорних"?

— Уже чотири, і скоро буде п'ятий.

— А хто ж — п'ятий? — спохмурнів Будика.

"Чорні" була закодована назва мертвих, яку всі в таборі давно вже знали. У стаціонарі ОП щодня вмирало не менше п'яťох, і до цього всі звикли як до нормального явища й не дивувались, коли ця цифра збільшувалась; інша річ, коли б вона раптом зменшилась, подібно до того, якби зменшився щоденний вплив нових дистрофіків і пелагриків.

— Так хто ж цей п'ятий? — намагався пригадати Будика сьогоднішній ранковий огляд у стаціонарі.

— А Скоробагатський, — підказав лікпом. — Ще ж ранком ви ледве промацали в нього пульс.

— Так, так — Скоробагатський... — пригадав тепер і лікар того нерухомого дистрофіка з нитюватим пульсом і ледве чутним диханням.

— До вашого повороту він десять разів вріже дубаря! — заспокійливо зауважив Колотун, і лікар, уже не сумніваючись у летальному кінці Скоробагатського, наказав Францові:

— Так ви ж дивіться, Франце: як тільки не буде пульсу й дихання, витримайте його ще належні дві години в стаціонарі, а потім у морг. Не забудьте ж зняти з нього білизну, щоб ранком здати в каптьорку, та добре прибийте цвяхи в моргу.

Це була слухна пересторога, бо три місяці тому, ще за попереднього лікаря ОП, якийсь молодий циган з групи одужалих, котрі містились в окремому бараці й до часу плели кустарні кошики з лози, продерся вночі до незамкнутого моргу, вирізав у трупа шматок сідниці й зварив собі в бараці "м'ясний суп". Цигана впіймали на гарячому й посадили в спецізолятор для слідства, лікаря зняли й послали на загальні роботи в шахту, а двері в морг, за браком замка, наказали забивати на ніч цвяхами.

— Так я на вас надіюсь, товариші, глядіть же! — промовив наостаннє Будика й поїхав до хворого "вольняшки".

Лікпом Колотун не затримався довго в стаціонарі. Скинув білий халат, помив руки, зачесався й зник, підбадьоривши на прощання Франца:

— Ти з ним довго не марудься: як тільки побачиш, що не дихає, так і одфактуруй його в морг — чого там чекати дві години!

І Франц лишився сам серед хворих, що тихо лежали на тапчанах.

Усе було б гаразд, якби не цей кандидат у "чорні", що завдавав Францові клопоту після того, як Франц роздав хворим вечірню баланду й напоїв їх окропом. Саме тепер і взятись би мити довгу підлогу в стаціонарі, але негоже це робити, поки не одволік трупа в морг: Ще лишить якийсь слід на чистій підлозі, що її так важко мити Францові.

Він кілька разів підходив до Скоробагатського, підозріло поглядаючи на нерухоме обличчя з заплющеними повіками, й нерішуче відходив. Нарешті зважився й узяв кощаву руку спробувати намацати пульс. Але якщо Францові було важко промацати й свій власний пульс, що він іноді робив, ставши медичним працівником, то в нерухомого дистрофіка й поготів. Збивала з пантелику Франца лиш тепла рука, що ніяк не хотіла холонути, а втім не одразу ж труп і холодне, застигне він лиш у моргу. Франц ще

почекав, але коли пішло на одинадцяту годину, він не витримав: підійшов ще раз до Скоробагатського, низько схилився над застиглим безкровним обличчям >, не знайшовши знову пульсу, стягнув з слухняного тулуба казенну сорочку й спідні. Після цього спустив обережно, щоб не стукнути, на підлогу спочатку худезні, як патики, обтягнуті сухою шкірою ноги, потім безвладну голову на тонкій шиї й, узявшись за кісточки ніг, поволік тіло через прохід між тапчанами.

Востаннє, коли Франц перетягав тулуб через високий поріг стаціонара, Скоробагатський ніби ожив і підкинув угору стрижену голову, немов прощаючись із живими, але Франц того не бачив. Він Дотягнув тулуб, лишаючи на свіжому сніжку довгастих слід, до моргу й, заштовхавши його в густу темряву, де лежало в різних позах чотири трупи, побіг мерщій назад по молоток і цвяхи.

Було вже все по всьому, коли на початку дванадцятої години повернувся лікар Будика й спитав Франца:

— Як тут у вас?

— Пор'ядок! — відповів Франц, задоволений, що йому вдалося до повороту лікаря впоратися з останнім "чорним", котрий так заморочив його.

— Умер-таки Скоробагатський?

— Так, врізав, — кивнув головою Франц, демонструючи лікареві, що він опанував уже й таборовий жаргон, лиш, як і завжди, поставивши не на місці наголос.

— От і добре, — промовив лікар Будика, погладжуючи свій, видимо, добре наповнений живіт, і після цього вони спокійно пішли спати.

* * *

Але Скоробагатський не вмер. Кволий вогник життя то пригасав у ньому, то знову жеврів, не повертаючи йому тям. Скоробагатський таки прокинувся ненадовго, коли Франц перекладав його з тапчана на підлогу й тягнув у морг, але темрява й тиша моргу знову спустили його в безтямність...

Уже півтора місяця, як у Скоробагатського поволі занепадали сили, й лікар Будика дивувався, чому цей дистрофік не видужує і не вмирає.

А причина була проста: Скоробагатському хотілось якомога довше затриматись у стаціонарі ОП, де він міг спокійно лежати на простирадлі, накритий коцом, знаючи, що його не поженуть на роботу, не посадять у ізолятор за відмову від роботи, не виганятимуть із барака на ранкові й вечірні перевірки, а головне, принесуть йому належні хворому шістсот грамів хліба й дадуть не тільки баланду, а й ріденьку кашку в обід. От тільки аби не кінчився цей рятівний пронос, через який його й привезено в ОП. А для цього треба щодня їсти мило. Не митись тими маленькими кавалками простого білого мила, які роздавали в ОП хворим, а їсти їх потай у відходку, щоб не помітили ні лікар, ні лікпом, ні санітар. Так радили бувалі в бувальцях блатарі й казали правду. Ні медикаментозні засоби, ні дієтичне харчування не могли спинити в Скоробагатського невпинного проносу, от тільки шкода, що разом із тим, як виснажувався організм і вичерпувалися сили, зникав і апетит, аж поки зовсім не пропав. Євген Скоробагатський міг би тепер і зовсім не їсти, якби лікпом Колотун, матюкаючись і

загрожуючи, що неслухняних хворих виписують із стаціонара, не змушував його ковтнути кілька ложок баланди з Францових рук. Кінець кінцем він так охляв, що вже не міг підвестися з ліжка й піти до відходку, а далі, неспроможний діждатись, коли Франц подасть йому судно, став робити під себе. Скоробагатський не їв уже мила, але, видимо, було запізно: останні сили покидали його.

Він не встрявав тепер і в розмови хворих, як було попервах, бо стало важко ворухити язиком, а лежав мовчки, зосереджений у самому собі, й поринав у спогади. Хотілось витягти з минулого щось радісне, мило, що розраяло б змордовану душу, але, як на те, в пам'яті спливало тільки сумне й відразне, ніби за все життя він не зазнав і хвилиної радості, ніби ніколи не схилялось над ним усміхнене обличчя матері. Ні, мама всміхалась йому, він і досі пам'ятає до найменших дрібниць ті риси її обличчя, дорожче за яке немає в світі нічого. Ось її карі, невеликі, але такі виразні й розумні очі, що інший, У кого нечиста совість, не міг би дивитись їм одверто; дві чіткі лінії від носа до маленької верхньої губи ніби підкреслювали виразність і категоричність кожного її слова; лиш неслухняний кучерик на маківці, що завжди здійсмався вгору, надавав усій маминій постаті трохи веселого, мало не хлоп'ячого вигляду. Через це її не можна було зарахувати ні до жінок, ні до чоловіків — наче вона належала До якоїсь третьої статі, що вкладалась у коротке слово мама.

Але все те було так давно, що з плином часу, котрий приносив нові й нові гіркоти, дорогий образ матері хоч і не збляк, але затулявся іншими людьми й подіями, про які не хотілося згадувати. Та саме ці події й лізли мимоволі на згадку.

Насамперед, батько. Цей веселий, але нещирий адвокат, котрий, за своїм службовим призначенням, мав боронити перед судом людей, що вскочили в халепу, а насправді тільки брехав. Брехав, мабуть, і в суді, й удома. "Брехунець", як звуть у народі адвокатів, хоч як це здрібніле слово не пасувало до огрядної батькової постаті з вродливою головою, на яку, певно, заглядались чужі жінки. Та й як його інакше називати, коли він раз у раз пізно повертався додому, пояснюючи винуватим голосом мамі, що затримався в суді або забарився в юридичній консультації. Мама ніколи не питала батька про причину запізнення й, мовчки вислухавши батькові явні викручування, мовчала далі. Але між ними чимраз більше лягала відчуженість і пустка. Хлопець відчував це, але довго не міг збагнути, Чому тато й мама "сваряться". Докорів і лайки, як то буває під час сварки в інших людей, не було, але з власного досвіду хлопець знав: якщо мама мовчить, значить, вона сердиться. Не інакше, як тому, Що батька ніколи не видно вдома: пізно повечерявши, сідав за газету й лягав спати, а ранком поспішав якщо не в суд, то в тюрму на Розмови зі своїми підзахисними. Мама теж довго просиджувала в Поліклініці й, коли приходили по неї додому просити лікарку оглянути раптово захворілу людину, вона не відмовляла, але знаходила все ж час перевірити домашні завдання в сина й поговорити про минулий день. Часом вона сердилась і на Євгена, коли той довго ганяв у дворі футбольного м'яча або засиджувався в якогось товариша, і тоді вона замовкала на цілий вечір, не відповідаючи на його запобігливі звертання. То була тяжка кара, але водночас і

справедлива. Але за що мама карала тата мовчанням по кілька днів — він не міг зрозуміти. Лиш ставши підлітком, десь у десятому класі, він несподівано відкрив причину.

Якось увечері, коли Євген знав, що мама затримається на якійсь лікарській конференції, він тинявся по Хрещатику, сподіваючись зустріти когось із таких, як і сам, шкільних шалапутів, що могли б почастувати склянкою вина в "забігайлівці". Він уже пізнав смак того чудового безжурного настрою, що дає вино, але грошей того вечора, коли можна скористатися відсутністю мами, в нього не було. І раптом він побачив батька, що йшов під руку з гарненькою дівчиною. Якби не було так людно, Євген шмигнув би вбік, щоб не зустрітись, але вони зіткнулись майже впритул, і батько, спочатку зніяковівши, аж одсмикнув від дівчини свою руку, враз опанував себе й, ніби нічого не сталося, спитав:

— А ти чого тут? Мабуть, хочеться в кіно, а грошей нема? — і тут же поліз у кишеню по гроші.

Якби Євген не впізнав дівчини, він охоче взяв би батькові гроші, хоч і не на кіно, так на вино, але батьковою дамою була та медсестра, що працювала з мамою в поліклініці й приходила якось до них додому робити мамі ін'єкції, коли та захворіла. Євген уже придивлявся до дівчат, і ця гарнуня з сірими метушливими очима сподобалась йому, але побачити її тепер, під руку з батьком, який давно вже не ходив отак із мамою, було бридко. Уникаючи дивитись на батька, бо стало чомусь дуже соромно, він збрехав:

— Та ні, це я вертаюсь від товариша додому, — і поспішив зникнути в натовпі.

Він не сказав про цю зустріч матері, але батько кілька днів після того рано повертався додому й почав розпитувати хлопця про шкільні справи, чого раніш не робив, а одного дня, без усякого приводу, подарував фотоапарат. Але батько став йому чужий. А коли Євген пригадував оту зграбну медсестричку, котра, обіпершись на батькову руку, весело щось щебетала, його проймала злість на батька й на ту паскуду, що наважилась заступити мамине місце. Серйозна, справедлива, розумна мама — і ця пусташка з полохливими очима, що ніби весь час бояться пійматись на гарячому!..

Певно, мама все вже знала про батька, бо останній час не розмовляла з ним зовсім, а одного дня, коли Євген повернувся зі школи невдовзі перед іспитами, він застав маму одягнуту по-дорожньому, з двома спактованими валізами. Намагаючись бути спокійною, вона сказала:

— Мені дуже, дуже шкода покидати тебе, та ще й перед іспитами, але я мушу це зробити, бо далі вже не можу... Коли підростеш, ти Дізнаєшся про все, а зараз я їду до брата в Харків і вже не повернуся сюди. Коли я влаштуюсь там, напишу тобі, і ти зможеш сам вибрати, з ким жити, поки не станеш на ноги...

Голос її затремтів на останніх словах, але вона зробила зусилля й по-діловому сказала:

— На моєму столі лежить лист до батька. Скажеш йому. А зараз попрощайтесь тут, бо на вокзалі мені буде важко.

Вона обняла його, поцілувала в чоло, і дві сльози з її очей впали Євгенові на щоку.

Усе це було таке раптове, таке різке, що Євген тільки дивився на матір широко розплющеними очима, й щось тверде й гірке підкочувалось до горла, а голову свердлило питання, яке він не міг вимовити: "Як же так? Що ж тепер буде?.."

— Піднеси мені речі до трамвая, — промовила мама, опанувавши себе, і він мовчки поніс важкі валізи, боячись розплакатись.

Тільки коли поставив валізи на трамвайну підлогу, йому повернулась мова, й з боєм вихопилось тільки одне слово: "Мамусю!" Мама печально всміхнулась йому й торкнулась плеча:

— Виходь, виходь! Усе!

Він зіскочив з трамвайних приступок і, поки трамвай не зник за рогом вулиці, заціпеніло дивився йому вслід. Потім побіг додому й на клаптику паперу написав батькові: "Я більше не повернуся до тебе. Не шукай мене, бо то даремно. Твій колишній син Євген". Поклав записку на маминого листа, кинувся до дверей, але повернувся назад і дописав: "Я поїхав з мамою".

* * *

Усе далше було як на кінострічці, в якій наспіх склеєно розрізнені переплутані кадри. Ночував у різних товаришів, як у тумані, Перейшов через випускні іспити, які ніколи б не склав, якби школа ставила оцінки за дійсні знання, а не підганяла б під трійки, щоб не Мати клопоту в райнаросвіті за неуспішність її вихованців. Мав неабиякий клопіт з випускним балом, за який треба було наперед внести десять карбованців, а їх не було. Довго думав, як їх роздобути, але іншої ради не знайшов, як пройти, озираючись, щоб не побачили сусіди, до своїх дверей і, прислухаючись, чи нема вдома батька, тихенько прослизнути до їхньої квартири (ключ од вхідних дверей у нього, на щастя, залишився в кишені), взяти крадькома свій фотоапарат і колекцію марок, які того ж дня за безцінь продав у школі учням молодших класів. Марно витрачені гроші, бо ліпше б того балу зовсім не було! Недбало взяв атестат і три тюльпани, що вручила йому директорка школи під бадьорий туш духового оркестру, сів на своє місце в передніх рядах, за якими позаду сиділи батьки інших випускників. Інших, а не його. Батька свого він не хотів би бачити на цьому вечорі, бо після тої пам'ятної зустрічі на Хрещатику Євген не міг собі уявити батька поза домом без тої медсестри з вкрадливими оченятами, а от маму...

І на мить йому уявилось, що сталось чудо: мама спеціально приїхала з Харкова й сидить десь тут, щоб після урочистої частини привітати із закінченням школи. Євген обернувся назад і пробіг очима по щасливих обличчях чужих батьків, але між ними не було його мами...

Не було, а могла б бути, могла б сидіти тут між іншими батьками, якби в їхній родині було все, як у інших. Не буде мами й завтра, коли Євгенові мине вісімнадцять років і він переступить давно жадану межу повноліття. Навіщо йому те повноліття, коли саме тепер він відчув себе таким сиротою, таким самотнім і покривдженим долею, що не стало сили сидіти далі серед загальної радості й веселощів!

Він вийшов із актової зали й безцільно тинявся по порожніх шкільних коридорах, заглядаючи інколи в класи, де минуло його безрадісне дитинство...

Він вийшов у двір, посидів на спортивному майданчику й заглянув у шкільний садок, де росли дерева, що їх колись разом з іншими однокласниками садив і він, але тут Євген зіткнувся з трьома товаришами, котрі відкопували з-під куща заздалегідь припасені пляшки горілки.

— А ти чого тут? Ходімо з нами, бо вже урочиста частина закінчилась і всіх запрошують на бенкет!

Він сів разом з ними в дальньому кутку великого столу й спрагло допався до питва...

Що було далі — Євген не пам'ятав, бо, коли очумався, він побачив стурбоване обличчя класної керівниці, що прикладала йому до голови холодні примочки, та чув, як хтось із випускниць-дівчат казав: "Він же нічого не їв, лише пив і пив..."

Його нудило, й він зо всіх сил рвонувся надвір, тікаючи від класної керівниці, бучного свята абітурієнтів і від самого себе.

Соромно було зустрічатись з товаришами, перед якими показав себе таким слабаком, та й шляхи їхні розійшлися: товариші стали готуватись до вищої школи, а йому про це годі й думати. Поки що треба на щось жити, з чогось хліб їсти.

Йому пощастило влаштуватись кур'єром у редакції газети — носити до друкарні матеріал до набору й відтіля приносити гранки набраного. Головне, що тут при редакції можна було й переспати в комірчині на купках старих газет і не думати про випадкову ночівлю в когось із колишніх товаришів, котрих нові інтереси відсовували від Євгена все далі й далі.

Та одного літнього вечора він зустрівся з двома своїми колишніми однокласниками, саме тими шалапутами, що навчили його смакувати вино. Знічев'я зайшли в тир, що трапився їм по дорозі.

— Хто найбільше влучить, того частують інші! — вигукнув рудуватий Антін, беручи рушничку й стріляючи в сову. Сова лишилась після пострілу непорушна. Другий шалапут, Володя, змусив зайця перекинутись сторч головою, але другий постріл був хибний, і Володя передав рушничку Євгенові. Євген влучив у сову, але на групі танцюристів зірвався.

— Ану, хто влучить Ворошилову в око? — запалився в азарті Антін і став цілитись у портрет наркома, що висів під склом угорі над стендом. Брязнуло скло, в чолі наркома зачорніла дірка, і завідувач тир у поспішному вийшов на вулицю. Володя продірявив щоку портрета й передав рушничку Євгенові. Той почав цілитись у око, не помічаючи, що з тир уислизнули обидва товариші, а натомість повернувся завідувач з міліціонером.

— Ось вони, хуліганьйо! — показав він на Євгена. — А два втікло...

У тюремній камері його роздягай "старожили", давши "змінку" — бруднющі діряві штани, залатану "гімнастюрку" й старі, не про його ногу, шкарбани.

І почалося не життя, а животіння, "житуха", як кажуть блатні, коли Євгенові не належали не тільки його речі, а й сам він більше не належав собі: куди накажуть, туди

йди, що загадають, те й роби, що Дадуть, те й їж.

Слідство тривало недовго. Єдина заковика, що не давала слідчому швидше закінчити цю нескладну справу, — хто були ті два, що втекли? Хоч завідувач тирю свідчив, що всі троє — одна шпана, але Євген затявся й твердив одне й те ж: він їх зовсім не знає, зустрівся з ними випадково в самому тирі. Так нічого й не домогшись, слідчий передав справу в суд, де вчинок Євгенів остаточно розцінили як хуліганський і засудили на три роки.

Чи знав про ці перипетії з сином Євгенів батько? Хтозна. За порадою однокамерників, Євген всіляко намагався нікого не залучати до своєї справи: де батько й що він робить — не знає, бо давно з ним пірвав усякі стосунки, про матір він і справді нічого тепер не знав. Як на те, й харківська адреса матиного брата лишилась у пальті в тій редакційній комірчині, де він ночував, отже, всякий зв'язок з рідними обірвався. А як би ця адреса знадобилась йому в таборі "Канал "Волга-Москва", де він невдовзі опинився! Тяжка фізична робота з кайлом, лопатою й тачкою стомлювала Євгена й потребувала доброго харчування, а їсти давали мало. Написати б мамі листа, і вона одразу прислала б посилку, писала б листи, як то було в інших, та де там! А голод дошкуляв найбільше. Їжа заповонила всі його думки, не лишаючи місця для інших роздумів. Коли йшов з бригадою на роботу чи повертався до таборового пункту, він думав тільки про їду. Пригадував, яка то смачна підсмажена картопля й свіжий огірок до неї, а головне, щоб було багато хліба. Звичайного чорного хліба, якого можеш їсти досхочу... Він никав у вільний час по бараку таборового пункту, пожадливо зиркаючи, як уминають щасливчики сало й сухарі з своїх посилок, заздри́в їм і ненавидів. Підійти й попросити щось — не дозволяла гордість, та й хто б тут дав навіть маленький сухарик тій людині, що сама не одержує посилок! Тут парувались і частували один одного тільки ті, що мали постійну допомогу з дому. Але голод не свій брат, вічно терпіти його несила, надто коли мусиш працювати. І Євген почав нишком красти. Вибирав час, коли нічна зміна йшла на роботу, а денна облягалась, і коли в бараці чулося хропіння й стогони уві сні, підлазив тихцем до "сидора", котрого необачний господар не взяв з собою на роботу, поспіхом набивав кишені й пазуху сухарями, ліз на своє місце й, накрившись з головою бушлатом, жадібно їв. І все ж не наїдався.

Його вже не раз за це били. Били нещадно — по обличчю, по ребрах, у груди, і він, заюшений кров'ю, мовчки зносив ту кару, думаючи, аби тільки не одбили чогось усередині або не порішили зовсім. А через якийсь час знову крав.

Не раз він уявляв собі, як би жахнулась добра мама, бачачи цю розправу над ним, з яким би розпачем ламала руки, дізнавшись, до чого дійшов її Женья!.. Але мама про це ніколи не дізнається.

Отак з бідою він одбув половину строку, коли одного разу його несподівано викликано на етап. Куди? Пощо? Таж з цього табору, Де відбувалось таке важливе державне будівництво, не вивозили людей, а навпаки — привозили нові й нові етапи. Повезли його не в "телячому", цебто товарному, вагоні, яким їхав сюди в гурті інших в'язнів, а два конвоїри, по черзі сплячи, супроводили його одного-однісінького в

звичайному пасажирському вагоні, що мчав у невідомому напрямі. Чому це саме йому випала така "шана" й що могло Це означати? Конвоїри мовчали, лиш зрідка питливо поглядаючи на нього й пильнуючи, щоб Євген не заговорив з вільними пасажирами. Лиш ранком наступного дня, коли Євген побачив у вікно назви знайомих станцій "Бровари", "Дарниця", він зрозумів, що везуть його назад, до Києва, відкіля вивезли півтора року тому, і крайньому здивуванню не було меж. Промайнула навіть неможлива думка: може, батько (він же адвокат!) добився перегляду справи, і оце везуть Євгена на пересуд, щоб звільнити?..

Леле, везли його таки справді на перегляд справи, але не для того, Щоб звільнити, а щоб додати інший, далеко більший строк ув'язнення.

Десь у Києві, а може, й у Москві якийсь прокурор, що наглядав за судовими вироками, натрапив на Євгенову справу й опротестував вирок. Який же це хуліганський вчинок — стріляти в портрети вождів! Тепер, у світлі подій після вбивства Кірова, це виглядало як прояв терору: коли злочинець не може дістатись до живого вождя, він цілить бодай у портрет. Абсолютно ясно.

Євгена посаджено в маленьку камеру до літнього наукового працівника, обвинуваченого в контрреволюційній агітації. І пішли дні, тижні, місяці безкінечного слідства. Його допитували вночі й привозили до тюрми аж перед ранком. Хоч Євген і визнавав, що здуру, через дитячий розум, стріляв у портрет Ворошилова, але слідчий вимагав назвати інших двох співучасників цього терористичного акту, бо йому ясно було, що діяла законспірована контрреволюційна група. Слідчий не просто вимагав, а — вимучував у Євгена ці Прізвища: безсонням (у камері не дозволялось удень не тільки спати, а й куняти, сидючи на ліжку), часом витягав наган і загрожував ним перед самим обличчям Євгена, але хлопець твердив те ж саме, що й півтора року тому. Слідчий позбавив би його й передач, якби їх хтось приносив Євгенові, але передач, як і перше, не було. Проте голоду він тепер не відчував. Науковець систематично одержував передачі й охоче ділився ними з Євгеном. Навіть купував йому в тюрмній крамничці цигарки, хоч сам і не курих. Євген бачив у нього чималу пачку грошей, і якась диявольська сила тягла його весь час украсти гроші. Це було безцільно, бо, по-перше, гроші Євгенові тепер були не потрібні, по-друге, крадіжка одразу ж виявилась би й він нічого не зміг би купити на них в тюрмній крамничці, але майже спортивний азарт змушував його стежити, куди науковець кладе гаманця, планувати, як непомітно витягти гроші й де переховати їх у маленькій камері. Хтозна, чим би скінчилась ця невгамовна спокуса, якби слідчий — чи то переконавшись у марності своїх зусиль виявити групу, чи набігло в нього багато нових, серйозніших справ — не закінчив слідство й не передав Євгенову справу до суду, де попередню статтю обвинувачення перекваліфіковано з хуліганства на терор і його засуджено на десять років.

У спеціальному арештантському вагоні, котрий ще з царських часів дістав назву столипінського, в одному з переповнених людьми відділків, що скидались на клітки звіринця, він прибув у шахтовий табір, де переважно зосереджували політичних злочинців.

Отут, у вугільній шахті, де, в умовах вічної мерзлоти, доводилось працювати по вісім годин, накидаючи лопатою на конвеєр вугілля, де над головою висіли брили породи, що інколи зривались і калічили людей, де Євген був завжди вкрай зморений і завжди голодний, — та попередня праця на каналі "Волга — Москва", праця на свіжому повітрі з далеко легшим режимом, здавалася тепер легкою забавкою. А головне — безпросвітне майбутнє. Хоч на суді йому зараховано попереднє ув'язнення, але хіба витримаєш ще вісім років, коли й не такі кволі, як він, тут згинались через два-три роки такої виснажливої роботи! Тут не можна було й вкрати щось поїсти, бо за це "контрики" тяжко били, а то й просто вбивали. І Євген обернувся на затуркану робочу худобу, якій байдуже стало і до понукання, й до побоїв. Так він став таборовим "доходягою", аж поки не впав остаточно знесилений.

Його покладено в лікарню, де, після тритижневого лікування аліментарної дистрофії, послано ще в ОП на остаточне видужання.

У лікарняних умовах Євген трохи ожив, а в ОП до нього остаточно повернулася жадоба життя. Тільки б довше тут пробути, тільки б не виписали скоро на ту каторжну роботу! І тут йому наражали вдатись до мила.

Перший час він ще охоче поїдав свою порцію баланди й хліба, тішився, що лежить на чистому простирадлі й ніхто не загадує йому ніякої роботи. Книжок тут не було, та він і не був дуже охочий до читання, отож лишалось тільки згадувати далеке минуле. Хочеться відтворити в пам'яті щось світле й радісне, але де його взяти в тих спогадах? Хіба що викликати в пам'яті тих дівчат, з якими не тільки Цілувався, а й уходив у інтимні стосунки?

Він рано пізнав їх. Ще в десятому класі. Його познайомили на вулиці шкільні товариші з такою ж десятикласницею, тільки з іншої Школи. Білява, вертлява дівчина подобалась йому, він приходив до неї в парки на побачення, а одного разу вона запросила його додому, сказавши, що тітка, в якій вона квартирує, на кілька днів поїхала з Києва, і дівчина сама тепер господарює в господі. Євген не надав значення цьому повідомленню, але коли вони прийшли в порожню квартиру, дівчина попросила його почекати в одній кімнаті, а сама пішла в другу. За кілька хвилин вона запросила його звідти зайти. Євген спокійно зайшов, але те, що він там побачив, так ошелешило його, аж він закам'янів на місці: на розстеленому ліжку лежала дівчина, зовсім гола...

— Чого ж ти стоїш? Іди й лягай поруч мене!

Досі Євген тільки чув від товаришів про такі справи. Вони здавались йому таємничими й знадними, а тут це виходило так просто й одверто...

Він нерішуче підійшов до ліжка й несміливо хотів лягти.

— Та роздягнись же, дивак!

Євген сором'язливо став скидати з себе одяг, а дівчина тим часом засміялась:

— Е, та ти, я бачу, ще зовсім зелений? Ну, а тепер притулись до мене, приголуб, поцілуй мої груди...

* * *

Він недовго пробув у неї, але перше ніж повернутись додому, де, боявся, соромно

буде глянути мамі в вічі, щоб та не догадалась про його падіння, безцільно блукав по вулицях, тяжко думаючи: і за це, за цей короткий спалах фізичного раювання, який так швидко зникає, не лишаючи після себе нічого, крім байдужості до тої, що лежала під тобою, і ніяковості перед самим собою, батько міг зрадити маму, проміняти добру, розумну маму на ту шелихвістку?.. Це не вкладалося в його уявленні про те кохання, що він читав у Пушкіна й Тургенева. То все фантазії, отих Тетян і Єлен повигадували письменники, а в житті це далеко простіше. І дедалі більше він переконувався в цьому, легко сходячись, мало не з першого знайомства, з випадковими дівчатами. Тільки ніяк не міг збагнути: що змушувало людей колись за коротке володіння істотами жіночої статі вбивати один одного на дуелях, стрілятися, чинити страшні злочини?

І ці тимчасові подружки короткого кохання зринали тепер у пам'яті як метелики-одноденки, не лишаючи по собі ні яскравого сліду, ні відчутної радості.

Тільки один його інтимний зв'язок раз у раз спливав на поверхню минулого, і Євген радо перебирав у пам'яті всі подробиці його.

Вона була набагато старша за нього й, мабуть, тільки трохи молодша за його маму. На жінок такого віку Євген не заглядався, хоч зовні вона була гарна собою. Він мав із нею попервах тільки службові стосунки. Вона працювала в робітничому відділі редакції й виправляла та перевіряла робкорівські дописи. Він щодня бачив її, беручи до друкарні в неї виправлений матеріал і приносячи їй гранки. Вона була люб'язна з ним, але йому й на думку не спадало, що це може означати щось більш за жіночу чемність.

Одного разу вона затрималась у редакції, і, коли він приніс їй гранки, у відділі вже нікого не було.

— Проведіть мене додому і дещо піднесіть, якщо маєте час.

Часу в Євгена після роботи було вдосталь, і він радо погодився прислужитись. Коли вони підійшли до її будинку, вона запросила Євгена зайти.

— Ви ж тепер, певно, і їсте будь-як, то пообідаємо разом.

Євген спершу з чемності відмовився, але потім погодився, потай радіючи, що обід у Ольги Всеволодівни заощадить йому витрати на їжу, та й, певно, тут його нагодують краще, ніж у їдальні.

Він не надав значення словам господині, сказаним по обіді голосно до служниці: "А тепер, Катю, можете бути вільною цілий вечір — чай я сама приготую", так само, як і тому, що Ольга Всеволодівна попросила його посидіти з нею, бо: "Чоловік з дітьми тепер на дачі, й мені трохи сумно самій у хаті".

Євген з цікавістю поглядав до суміжного з їдальнею кабінету, де на столі стояла маленька гарматка — точна копія справжньої.

— Це іграшка вашого сина? — нарешті спитав він, не в силі стримати свою цікавість.

— Ні, це "іграшка" мого чоловіка. Він інженер у Арсеналі, а це його вдосконалений гарматний лафет.

— А для чого ж ви працюєте в редакції, коли ваш чоловік має таку добру посаду? — наївно спитав Євген.

— У кожного, Женю, своє: в чоловіка техніка, в мене журналістика. Адже ваша мама теж працювала лікаркою.

— Це так, але мама... — Євген запнувся, бо згадка про маму мимоволі навіяла смуток.

— Чому ви пішли з дому? Розкажіть мені докладно. — Ольга Всеволодівна поправила своє густе каштанове волосся й, підперши рукою чоло, стала уважно слухати.

Євгена розчулив тихий приязний голос, і він щиро розповів про Драму в своїй родині.

— "Батько зраджував маму"... — повторила вона в задумі Євгенові слова й подивилась відсутнім поглядом у просторінь. — А ви не припускаєте, що й мама могла зраджувати батька? — раптом обернулась вона до нього й пильно подивилась.

Євген почервонів.

— Моя мама не така... І потім, зраджують звичайно чоловіки, — промовив він, ніяковіючи.

— Боже, який же ви... — вона хотіла сказати "наївний", а вихопилось з її уст — невинний! — рвучко підвелась, поцілувала Євгена в чоло й, охопивши руками Євгенову голову, міцно пригорнула її до своїх грудей.

Досі він ставився до Ольги Всеволодівни як до доброї, співчутливої "тьоті", але дотик щогою до опуклих жіночих грудей з великою вирізкою на сукні домішав ще якесь почуття, від якого Євген густо зашарівся.

— Так, значить, зраджують тільки чоловіки жінок? — усміхнулась Ольга Всеволодівна, сідаючи на своє місце й з цікавістю розглядаючи хлопця. — Значить, і ви зраджували тих дівчаток, що подобались вам?.. А втім, може, ви ще нікого й не любили? — вона навіть відсунулась трохи назад, щоб краще промацати сіро-блакитними очима всю його постать, і Євген вперше помітив, які ті очі гарні й знадні.

Євген зовсім розгубився від цих запитань, а надто від того дивного мішаного почуття до цієї набагато старшої за нього жінки й, ніяковіючи, тихо відповів:

— Трохи любив...

— "Трохи любив"! Ну який же ви милий хлопчина! — сплеснула вона руками й поцілувала його просто в губи.

Сам того не розуміючи, як він насмілювався, Євген міцно обійняв її й завмер в довгому гарячому поцілунку.

Коли він пустив її задихану, з трохи покошланим волоссям і грудьми, що бентежно здіймалися, Євген відчув, ніби в чужому гостинному домі вчинив підлу крадіжку, й стало так соромно, що він одразу ж поквапився піти геть.

Відтоді, коли йому треба було на роботі підходити до її столу, він відчував і якусь боязкість, і водночас страшний потяг подивитись на її сіро-блакитні очі й пишне каштанове волосся, а вона зустрічала й проводила його таким томливим поглядом, що Євген сам шукав тепер якоїсь нагоди ще раз зайти до робітничого відділу редакції й ще раз глянути на ті знадні очі, що мовчки, але владно кликали його до себе.

Одної неділі ранком Євген надумав поїхати до Ірпеня — глянути на ту дачу, де вони щоліта жили, коли в родині все було гаразд, і водночас скупатись у вузькій, але прудкій річці, з якою зв'язано стільки дитячих спогадів. Він стояв на пероні, чекаючи приміського поїзда; коли той прибув, з вагона вийшла між пасажирами вона, Ольга Всеволодівна, але з таким поважним виразом на обличчі, якого Євген ще ніколи не бачив у неї в редакції. Перед нею добропристойно йшло двоє хлопчаків у коротеньких штанцях, тримаючись за руки, на вигляд один років семи, а другий п'яти. Позаду, затримавшись на вагонних приступках, за нею поспішав літній чоловік, тримаючи в руках дорожню сакву й кошика.

Євген здалека зняв кепку, вітаючись, на що Ольга Всеволодівна ледь кивнула головою, зате її чоловік уважно глянув на Євгена, і Євгенові здалось, ніби в тому коротко кинутому погляді промайнула чи то упереджена неприхильність, чи, може, навіть підозра.

Євгена вразила не стільки холодна відповідь Ольги Всеволодівни на його привітання, скільки її чоловік та його погляд. Так от який він, цей удосконалювач гарматного лафета, що поставив маленьку копію гармати на своєму письмовому столі! Чи не старший він навіть за Євгенового батька, брезкий на виду й, мабуть, страшенно ревнучий. І це її чоловік, законний чоловік такої красуні!.. І враз зникло в Євгена те почуття крадіжки після поцілунку в домі Ольги Всеволодівни, котре іноді муляло його. Якщо він і вкрав у когось Ольгу Всеволодівну, то хіба що в цих гарненьких хлопчаків, що промайнули перед ним як прозоре видиво й зникли у вокзальному натовпі.

За кілька днів після цього Ольга Всеволодівна попросила його знову провести її по роботі додому й дорогою спитала:

— Ти був коли-небудь у Вінниці?

— Далі Ірпеня нікуди не їздив.

— То, може, поїдеш зі мною в суботу ввечері? Я маю там одну справу, але з тобою мені було б веселіше їхати.

Вона казала тепер йому "ти", а він ніяк не зважувався перейти й собі, і якщо звертався, то в третій особі: "Ольга Всеволодівна казала", "Ольга Всеволодівна просила нагадати".

Від її теперішніх слів Євген зашарівся. Які можуть бути ділові справи у вихідний день! Мета пропозиції не лишала сумніву, але де взяти гроші на цю подорож?

Ольга Всеволодівна усміхнулась.

— Не червоній, мій хлопчику: квиток на проїзд і все інше я беру на себе. Я ж таки заробляю більше за тебе. Так — згода?

— Добре, — тихо промовив Євген, червоніючи ще більше, але вже не через брак грошей, а від самої затаєної поки що суті пропозиції.

— Не забудь тільки прихопити свій паспорт, бо інакше в готелі не пустять.

— Може, зайдеш до мене пообідати? — спитала вона, коли підійшли до її дому.

Євген відмовився, пославшись на потребу залагодити деякі свої справи. Для чого зараз іти в ті покої, де ще недавно був її брезкий чоловік, коли у Вінниці завтра вночі

вони будуть самі, тільки вдвох!

Він довго не міг заснути тої ночі, думаючи все про те, що жде його завтра у Вінниці, а в суботу зрання він носився, як очманілий, між редакцією й друкарнею, щоб завчасу впоратися з своїми службовими справами й не спізнитись о пів до сьомої на вокзал. Кілька разів він забігав і до робітничого відділу й нишком зиркав на Ольгу Всеволодівну, але та ніби не помічала його й тільки раз діловито звернулась, простягаючи виправлений матеріал для друкарні. І як вона вміє таїтися! Хто б міг подумати, що за кілька годин вони зустрінуться на вокзалі, а ще через кілька — опиняться вдвох у готельному покої, — подумав Євген, розпалюючись від цієї таємничості.

Вона витримала цю таємничість протягом усієї подорожі. У вагоні сиділа мовчки біля вікна й замислено дивилась у осяяну місяцем нічну далечінь, навіть у Вінниці на візнику сиділа струнка, ніби навіть гордовита, поклавши на коліна свій портфель, в якому, як потім виявилось, були тільки чисте простирadlo, кілька бутербродів та велика плитка шоколаду й жодного папірця.

Коли Євген замкнув двері за номерною, що зайшла з ними до покою спитати, чи не треба їм чогось, і пішла, Ольга Всеволодівна, наче одтаюючи від дотеперішнього офіційного вигляду, тихо усміхнулась йому. Євген ступив до неї обійняти, але вона спинила його:

— Гаси світло й лягай.

Вона застелила потемки обидва ліжка, що стояли в покої, що дуже здивувало Євгена, але на одному простелила добуте з портфеля свіже простирadlo й тихо сказала йому:

— Лягай тут.

Євген нерішуче роздягнувся й ліг, не певний ще остаточно, де ляже вона, але коли з дальнього кутка покою почувся тріск кнопок на сукні, котру вона швидко скидала, він відчув, що зараз вона ляже саме на цьому ліжку біля нього, й його охопив шал...

Ні, такої близькості, такої невиситимості він не тільки не зазнавав з тими дівчатами, що зближались з ним інтимно, але не уявляв собі, що таке блаженство може бути взагалі. Коли на короткий час він одвертався від неї, стомлений її нестримними пестощами, Євген думав: а може, це і є те кохання, де природний потяг двох статей зливається з якимось незрозумілим внутрішнім спорідненням? Може, справді, він, Євген, вона, Ольга Всеволодівна, чи тепер — Оля, Олю-ня, Оленька, покохали одне одного, і дві розрізнені в світі душі, що досі блукали манівцями, раптом знайшли одна одну й злилися? Але як же це могло статись? Як могла допустити це їхня несумірність?

Він думав не про різницю між ними в літах, а про ту прірву між ним, парієм, без житла, без даху, без якихось перспектив на майбутнє, й нею, відомою співробітницею редакції, дружиною хоч і підтоптаного й брезклого, але добре забезпеченого інженера, та ще й удосконалювача якогось там гарматного лафета! І злочинне почуття власника, що нечесно заволодів чужим добром, нараз прохоплювалось у ньому й надавало ще більшої пристрасті. "От ти — уславлений і шанований інженер знаменитого Арсеналу, я

перед тобою ніщо, а тим часом твоя дружина лежить зі мною в одному ліжку, і я, зустрівшись з тобою, на твій ревнучий, підозрілий погляд можу сказати, посміхаючись: "А в твоєї Олі на попереку, біля куприка — родимка!" Це надавало Євгенові втіхи не тільки відчувати свою перевагу над тим брезклим чоловіком, що має, як і він, якесь право на цю вродливу жінку, а й усвідомлювати в собі ще якусь, незнану досі, якість у собі, перед якою сходять нанівець освіта, заслуги й громадське становище супротивника.

Коли вени встали другого дня й пішли після сніданку пройтись містом до Бугу, Євген не стримався спитати:

— Ти любиш свого чоловіка?

— Цього не чіпай. Тобі гарно було зі мною? Ну й досить!

Ольга Всеволодівна спохмурніла й довго мовчала.

Лише коли вони повернулись до готелю й знову лягли в ліжку, вона, ніби закінчуючи довгу думку, тихо сказала:

— Ніколи не заводь про це мови. Крадене щастя — мабуть, найсолодше, — і знову віддалась його обіймам.

Як у чарівному хмелю, вони пробули тут півтори ночі й один день.

Тільки вже під'їжджаючи ранком до Києва, вона подивилась на нього довгим пильним поглядом, і Євген вчитав у ньому запитання: "Чи ти не зневажаєш мене після цього всього?" Євген відповів їй, одверто, захоплено й віддано дивлячись у її трохи засмучені очі.

Хтозна, як обернулось би далі їхнє кохання, в яке Євген щиро повірив, незважаючи на всю його незвичайність, але за кілька днів сталась пригода в тирі, що зламала все його життя й назавжди усунула з його шляху Ольгу Всеволодівну.

Ще в попередньому таборі Євген, роздумуючи над своїм минулим, з гіркотою доходив висновку, що ніякого вимріяного кохання між ним і Ольгою Всеволодівною не було. Для цього треба було б не тільки пристрасної хіті, а й ще якоїсь внутрішньої близькості, як у тої тургенєвської Єлени до Інсарова. Вона співчувала йому, жаліла, але у свій внутрішній світ не пускала. ("Цього не чіпай", — не раз пригадувалось йому потім). А що він міг дати їй взамін? Тільки свою молодість і свої майже незаймані сили...

Ще на каналі "Волга-Москва" йому розповідали про немолоду вже таборову лікарку, засуджену за якийсь побутовий злочин, і її дивні стосунки з йолопуватим Петею Копейкіним, котрий не знайшов ліпшого застосування для свого новенького паспорта, як виривати його цупкі сторінки й крутити з них цигарки, — за це й опинився тут як безпаспортний волоцюга. Що могло бути спільного між ним і освіченою немолодою лікаркою, яка не могла похвалитись своєю вродою? А тим часом лікарка всяко рятувала Петю, чи Петушка, як вона називала, від усякої фізичної роботи, клала раз у раз у лікарню й щедро підгодовувала гладкого, як підсвинок, йолопа. На наївне запитання про це Євгена, таборовці відповіли йому цинічно: "А ти піди коли-небудь з Петею в лазню й подивись на його "дані", якими сам Петя одверто пишається!"

Тоді Євген густо почервонів, але не від цинізму відповіді: до цинізму в проматюкованій таборовій атмосфері, де людина й людські стосунки були оголені до найогиднішого вигляду, він звик уже; його вразила жалюча паралель між почутим і своїми стосунками з Ольгою Всеволодівною, надто коли хтось саркастично промовив збоку: "Одне слово — експлуатація природних багатств і ніякої романтики..."

Очевидно, й у Ольги Всеволодівни була тільки "експлуатація його природних багатств", а не якесь кохання, про яке казав тільки він, а не вона, жінка, що знала всьому ціну й міру... А шкода! Як би легше було йому повіритись навіть у шахті, знаючи, що десь залишилась вірна йому жіноча душа, що пам'ятає його й жде. Але ніхто його не ждав. Хіба що мама, але її образ так віддалявся в минуле, що скидався на пожовклу від часу фотографію давно померлої людини. Та й що б вона знайшла тепер у її любому колись Жені? Доходягу, котрий навчився красти, розпусничати, зневажати все, що поважала мама, не вірити нікому й ні у віщо... Ні, той Женя давно вже вмер, як умерла, чомусь Євгенові здавалось, і його мама.

Єдиний девіз, що засвоїв собі Євген у таборах: рятуйся хто як може.

Він рятувався милом, але відомо: той, кому судилось бути повішеним, на морі не втоне. Так каже таборова мудрість, і слушність її він пізнавав тепер на собі.

Його не тільки не збуджували тепер спогади про вінницьку подорож, а навіть думати про це ставало важко. Єдине, на чому зосереджувалась його думка, це ті болючі позиви до відходку, що так дошкуляли йому навіть тепер, коли він уже припинив вживати мило. А коли позиви вщухали, Євген з кволою радістю поринав у бездум'я, а за ним і в забуття. І дивна річ: навіть у цьому безнадійному стані, коли останні сили покидали його і він відчував наближення неминучого кінця, його не лякала думка про смерть, бо що таке смерть, як не цілковитий спокій, коли нічого вже не болить, нічого не хочеться й нічого більше не треба? А саме такого спокою він і прагнув тепер останніми спалахами думки й бажання.

* * *

Ще затемна хліборіз ОП запряг у воза худу конячину, в якій хворі в'язні крали овес і варили в бараку кисіль, щоб їхати за п'ять кілометрів до центральної хлібопекарні по хліб і за одним заходом приставити до моргу при лікарні нові трупи. Через це лікпом Колотун не раз жартував, що хліборіз везе туди м'ясо, а назад вертається з хлібом. І те й друге хліборіз возив у великій халабуді, прикріпленій на возі, тільки під хліб підкладав брезент, бо неохота ж була й самому їсти хлібину, забруднену рештками випорожнень або виділень мерців.

Лаючись у котрий там раз, що лікар і начальник ОП досі не роздобули замка для моргу, хліборіз вістрям сокири легко відчинив тонкі дерев'яні дверцята моргу й став витягувати трупи.

— Чи ж у всіх гавриків є на ногах бирки? У цього є, в цього теж... — але на п'ятому бирки не було. Хліборіз сердито виматюкався й побіг стукати до стаціонару. Усю свою лють він вилив на Франца, що відчинив двері й стояв заспаний ні в сих, ні в тих і не одразу зрозумів, чого на нього гримають. Це ще більше обурило хліборіза:

— Як же, по-твому, мати твою перемати, я буду здавати цього дохлого гаврика в лікарняному моргу? — тикав він Францові на труп без бирки, в котрому Франц одразу впізнав останнього "чорного" — Скоробагатського. — Як мені зволиш його там атестувати: Невідом Безбатькович Незнайкін, чи як?

Франц був у цьому тільки частково винен: звичайно бирки писав лікпом Колотун, але той швидко пішов учора, не дочекавшись смерті Скоробагатського, і Франц повинен був сам написати за нього, але забув.

Чемно перепрошуючи й запевняючи, що зараз буде ліквідовано це непорозуміння, він кинувся назад, не образившись навіть, що хліборіз замахнувся на нього, виплюнувши ще одну лайку: "У-у, чеський безголовий дундук!"

За п'ять хвилин Франц повернувся з написаною биркою і, щоб хоч трохи уласкавити розгніваного хліборіза, став допомагати йому класти трупи в халабуду. Хліборіз у таборі — персона грата: в нього часом можна випросити жменю хлібних крихт, а то й залежалий кавалок хліба, тож перед ним треба заскакувати.

Уже потроху стало розвиднятись, коли хліборізова конячка бадьоро затрюхикала по примерзлій за ніч і трохи припорошеній сніжком дорозі. У Читинській області зима взагалі малосніжна, зате морози бувають люті, але тепер, у другій половині березня, морози набагато зменшилися, проте груддя землі не встигало досить відтанути за день, і через те хліборізового воза раз у раз підкидало, тим більше, що хліборіз поспішав загодя приїхати до центрального моргу й здати там своє "м'ясо" першим, а не чекати своєї черги біля того невеселого місця.

Деся за високою огорожею з кількома вишками тьмяно сходило читинське березневе сонце, немовби не сподіваючись нічого радісного від наступного дня, коли хліборіз спинив конячку біля відчинених уже дверей моргу.

— Приймайте своїх гавриків! — весело гукнув він до двох санітарів у брудних синіх халатах, що вискочили з моргу й жваво заходились витягати з халабуди трупи й кидати їх, як колоди, долу. Потім вони позатягали трупи за ноги в темний отвір моргу, де вже напинав на себе білий халат фельдшер-прозектор Микола Миколайович Кашенко.

Хліборіз, одержавши від нього розписку за здане "м'ясо", задоволений повернув конячину до бази постачання по хліб.

Микола Миколайович Кашенко, хоч і був за статтею обвинувачення "контрик", але мав тільки п'ять років ув'язнення, що вважалося тоді за дитячий строк, і був не якийсь там скороспілий таборовий лікпом, а старий фельдшер, людина досить акуратна й пунктуальна, а головне, чудово грав на гітарі, акомпануючи своєму надтріснутому вже голосу, коли співав старовинні жалісні романси. Цими романсами, на зразок "Чому я безумно люблю" або "Ты хочешь знать, зачем теперь я умираю", він розчулював серце вільнонайманого начальника шпиталю, теж колишнього фельдшера й недавнього побутовця-в'язня Гната Петровича Усачова, котрий після звільнення волів лишитись на легких хлібах у таборі, де під ним був цілий штат ув'язнених за політику лікарів, ніж шукати собі наново щастя-долі в житейському океані. Гнат Петрович до того зворушувався романсами Миколи Миколайовича, що не тільки тримав його на посаді

прозектора моргу, а й наказав видавати йому щодня півлітра молока, зважаючи на шкідливість прозекторської роботи, а також без вагання підписував досить часті вимоги Миколи Миколайовича до аптеки на спирт. Спирт був, безперечно, потрібний для чистки інструменту й протирання рук, але Микола Миколайович волів використовувати його, як сам висловлювався, "per os", цебто собі в рот.

Хоч йому вже перейшло за п'ятдесят, але Микола Миколайович не втратив й досі молодечої охоти до зальотів і легко, за його висловом, "закручував любов" з першою-ліпшою доброю жінкою, що не могла нікому й ні в чому відмовити. Останній його роман почався нещодавно з вільнонайманою робітницею лампової, котра рік тому одержала похоронку про свого чоловіка. Хоч полисілий Микола Миколайович був і не рівня її загиблому чоловікові, але де ти знайдеш кращого, коли війна забрала з робітничого висілка недалеко від зони з двома шахтами всіх путніх чоловіків, полишивши там дітей, калік або зовсім немощних дідів. І вдова трималась Миколи Миколайовича, який добрав способу влаштовувати з нею інтимні побачення в тому ж таки моргу, де не було жодного вікна, промовчавши, правда, про справжнє призначення цього темного приміщення. Тут була цілковита гарантія таємничості, бо не тільки хворі, а й службовці шпиталю уникали без діла підходити до цього останнього етапу на "той світ", а всі діла тут кінчалися ополудні, бо Микола Миколайович поспішав зробити всі розтини до дванадцятої години, щоб потім бути вільним козаком.

Удова не лишалась у боргу перед своїм коханцем і приносила йому пиріжки з картоплею, круті яйця й самогон. Не далі як учора, ввечері, Микола Миколайович добре нажлуктився її самогоном, аж боліла сьогодні голова й було гидко в роті, але, незважаючи на це, він і сьогодні прийшов у морг рівно о восьмій ранку, коли санітари заносили до моргу останній труп.

— От і кладіть цього останнього на стіл, а самі біжіть на кухню по сніданок, — сказав Микола Миколайович, трохи шулячись від холоду, що йшов через одчинені на двір двері, котрі воднораз пропускали сюди й потрібне для роботи денне світло.

Санітари спритно поклали труп на оббитий бляхою прозекторський стіл і побігли з казанками на кухню, а Микола Миколайович узяв довгого резекційного ножа, щоб приступити до розтину.

Якби він глянув на бирку, що звисала з кісточки правої ноги, він прочитав би — Скоробагатський Євген Вадимович, але прізвища мертвих були потрібні тільки на завершення прозекторської роботи — складання акта, що Микола Миколайович відкладав на останнє.

Хоч денне світло ще не цілком проходило в сутінь моргу, але

Микола Миколайович не вважав на те. Він нахилився над трупом, щоб устроити в горло резекційний ніж і зробити серединний розріз, але тільки-но вістря ножа торкнулося тонкої, як папір, шкіри, як Миколі Миколайовичу здалося, що очі трупа розплющились і закліпали.

"Невже я вчора так перебрав Глафіриноного самогону, що мені верзеться чортзна-що?" — подумав Микола Миколайович, затримавши руку встромляти ножа глибше, й

ще нижче нахилився над трупом. Але труп не тільки дивився на нього просто в вічі, але й спроквола підводив голову...

Хоч Микола Миколайович був далекий від містики й твердо знав, що мертві не воскресають, але не вірити своїм очам він не міг, тим більше, що в трупа спроквола заворушились і руки. Охоплений жахом, він одскочив від прозекторського столу, впустивши з рук резекційного ножа. Але коли труп виявив зусилля підвестись на руках, Микола Миколайович, облитий холодним потом, збагнув, що на прозекторському столі лежить жива людина.

Він вискочив з моргу й побіг, гукаючи на весь шпиталевий двір начальника:

— Гнате Петровичу! Гнате Петровичу! Мені привезли в морг із ОП живу людину, і я мало не зарізав її!..

* * *

Тим часом Євген приходив до тями. Він таки напружився й зумів сісти, нічого не розуміючи — де він і що з ним. Головне, чого стало так страшенно холодно в стаціонарі? Таж санітар-чех завжди добре нагрівав приміщення, не жаліючи ні дров, ні вугілля, аж бувало часом навіть душно. І потім — чому на ліжку замість солом'яного матраца й простирадла — тверда, холодна, як крига, бляха? А де сусідні ліжка з хворими? І чому побілені стіни стаціонара стали чорними й необтесаними? Стривай, та чи це ж стаціонар? Євген, упершись руками в краї столу, спустив праву ногу з биркою, щоб зручніше було обдивитись навколо, й перше, що впало йому в очі, були чотири голі постаті, що лежали на підлозі в різних позах — хто скоцюрбившись, хто витягнувшись, як жердина, а одна навіть узявшись у боки, наче збиралась танцювати чи зчепитись у бійці. І тут тільки Євген помітив, що й він голий, і йому стало ще холодніше, аж зацокотів зубами. Якусь хвилину він вдивлявся в нерухомі постаті, поки, напружуючи думку, він зрозумів, що то є мертві. Такі самі мертві, яких він бачив не раз у стаціонарі, коли санітар Франц кудись витягав їх голими з приміщення. Але ж він також зараз голий, як і ті долі, значить, він теж мертвий? Але чому йому так холодно й лежить він не на підлозі, а на хоч і незручному й крижаному, та все ж таки ліжку?..

Євген був вихований у атеїстичному дусі, й досі він не уявляв собі можливість потойбічного життя: вмерла людина, закопали її в землю, та*й по всьому, але зараз мимоволі перед ним постало питання — на цьому він світі чи вже на "тому"? І, щоб відповісти собі, він ще нижче схилився, намагаючись знайти різницю між собою, голим, і тими голими, що лежали долі.

У такому вигляді його й застали начальник шпиталю Усачов, лікарі, санітари й Микола Миколайович, котрий, ніби виправдовуючись, показав Усачову на сидячого "мертв'яка", обурено кажучи:

— От бачите, які фортелі викидає периферія! А не догледів би я — кому тоді відповідати, що зарізали живу людину?

— Та-ак, — процідив Усачов, — тепер тому гладкому грекові, лікареві Будиці, не минути ізолятора! Це вже напевно.

Тим часом головний лікар Сара Борисівна командувала:

— Медсестру з шприцом і камфорою! Лікпома зі спиртом! Два укривала й ноші! Та приготуйте ліжко в загальній палаті!

У цій метушні, коли Євгена обступили лікарі, мацали пульс, слухали фонендоскопом серце й легені, він переконався, що він таки на цьому світі, бо не може ж бути на "тому світі" лікарів у білих халатах. Але він усе ще не міг уторопати, де він опинився й чому його вислуховує не лікар Будика, а зовсім незнайомі йому лікарі. Він тупо дивився на Усачова, що допитувався в нього прізвища, трохи здригнувся, коли медсестра вколола його в праву руку, й мовчав. Дрібно затремтів, коли лікпом, чекаючи нош і укривал, став розтирати його спиртом, і не одразу зрозумів, чого від нього хочуть, коли лікпом підніс до нього третину склянки розбавленого водою спирту й майже силоміць влив йому в рота. Він чув, як лікарі перемовлялись між собою: "Очевидно, глибока непритомність або навіть шок, з якого виведено вибоїнами під час путі та перекиданням з воза на землю, з землі на стіл, що правили об'єктивно за штучне дихання". Але Євген нічого того не розумів: яке дихання, який віз, до чого тут якийсь шок?..

Він дуже закашлявся після спирту, і кашель з невеликими перервами не покидав його ні тоді, коли його, закутаного в укривала несли санітари на ношах в шпиталь, ні на ліжку в теплій палаті, де йому все ще здавалось то страшенно холодно, то нестерпуче гаряче.

Хоч бирку на нозі йому й одв'язали в палаті, але через три години він помер, і чергова в палаті лікарка, не роздумуючи, написала в його надзвичайно короткій історії хвороби: діагноз — "аліментарна дистрофія, ускладнена двобічним крупозним запаленням легень" і наприкінці додала: "смерть наступила внаслідок серцевої недостатності".

* * *

Увечері, випивши решту спирту, що лікпом забув спохвату в моргу, Микола Миколайович Кащенко нарешті очулався від тої халепи, в яку міг вскочити сьогодні через недбалість лікаря Будики, а дізнавшись про смерть Скоробагатського, не втримався, щоб не сказати дотепу:

— Вирішив, мабуть, неборака, що, як жити на цьому світі, де тебе можуть живого зарізати самі ж лікарі, то краще, не гаючись, — на той світ, до чортів, де такого вже напевно не станеться...